

Стана Ристић

КАТЕГОРИЈА ОЧЕКИВАНОСТИ У НЕКИМ ГРАМАТИЧКИМ И ЛЕКСИЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА

1.0. Предмет разматрања у раду јесте категорија очекиваности чији се смисао у виду компонената значења реализује у неким функцијским и пунозначним лексичким јединицама. Од функцијских јединица имамо у виду партикуле и предлоге типа: *само, не, осим, сем, уместо* и сл., а од пунозначних лексема, квантификаторе типа: *мало, много, ретко, често, сав, цео*, параметарске придеве типа: *велики, мали, млад, стар, леп, ружан* и сл. и глаголе типа: *остати, задржати се, сачувати се, опстати* и сл.

1.1. Код партикула, предлога и глагола наведеног типа категорија очекиваности реализује се у виду пресупозиционих компоненти значења, које представљају редуковане предикације¹ са значењем очекиваности, супротности и одрицања. Тако се сложени садржај категорије очекиваности на дубинском нивоу може представити предикацијама на следећи начин:

- (1) *Само* је Милан дошао (← а други нису дошли ← упркос очекивању/очекивања);
- (2) Сви су дошли *сем/осим Милана* (← а Милан није дошао ← упркос очекивању/очекивања);

¹ Појам „редукована предикација” преузимамо од Стојановић (1997), која, позивајући се на Лича, поред појма „главна предикација”, употербљава још и појмове „уклопљена предикација” и „редукована предикација”. Појам „редуковане предикације” односи се на појаве у којима се позиција једне предикације у семантичкој хијерархији информација редукује на позицију обележја, семантичке компоненте аргумента, а не на позицију аргумента као у случају уклопљене предикације. Тако се у пропозицији сажетог, кондензованог исказа јављају елементи који функционишу као семантичке компоненте, а имају структуру предикације. Редукована предикација може да садржи и друге предикације (или редуковане или уклопљене), које често могу да се јаве у дефиницији њихових лексичких експонената (исп. Стојановић 1997: 15).

- (3) *Уместо Милана* дошао је Драган (← а Милан није дошао ← упркос очекивању/очекивања);
- (4) Дошао је *не* Милан него Драган (← а Милан није дошао ← упркос очекивању/очекивања);
- (5) Милан је *остао* на вечери (← а није отишао ← упркос очекивању/очекивања).

1.2. Дубинске предикатске структуре² показују парадигматску уређеност у виду везничких и предлошко-падежних решења (супротни везник *a* и концесивни, допусни предлог *упркос* са дативом или генитивом). Примери са назначеним типом лексема у површинској структури не чине парадигму по формалној уређености, него су обједињени заједничким смислом 'очекиваности', коме, како показује сложена дубинска предикација, одговарају већ поменути базична значења – значење супротности, одрицања и очекиваности. Реконструкција ових предикација на дубинском нивоу не може показати све информационе вредности лексичких елемената ових редуција, па се, за успешно истраживање феномена у вези са категоријалним смислом очекиваности, поступак предикационе анализе мора комбиновати са компонентном анализом.

1.3. Наше истраживање показало је да се као експоненти редуковане предикације са смислом очекиваности јављају функцијске и пунозначне лексеме различитих лексичко-граматичких врста. Оне у површинској структури исказа заузимају најразличитије позиције, али са становишта актуелне сегментације исказа увек се јављају у његовом комуникативном фокусу, у рематској позицији. Зато комуникативна улога лексичких експонената категорије очекиваности не зависи од интонације. Информације о рематичности речи овог типа јесу лексичке карактеристике и морале би се представљати у лексикографској обради одговарајућих лексема.

1.4. Тако се категорија очекиваности као комуникативна смисаона категорија реализује у виду „скривене граматичке категорије” у исказима одређеног типа.³ Општа карактеристика оваквих граматичких категорија јесте та да се у површинској структури исказа не реализују

² Појам дубинске структуре узимамо у смислу Апресјановог модела дубинске семантике; исп. Апресјан I, II 1995.

³ Појам „скривена граматичка категорија” или „криптотип” преузели смо од Булигина, Шмељов (1997: 25–35). Овом појму поменути аутори супротстављају појам „отворена граматичка категорија” или „фенотип”, која се реализује у површинској структури исказа у виду граматичке особености одређене класе јединица (И.: 25).

граматичким средствима, него семантичким компонентама одређених лексичких јединица. Речи – лексеме које садрже у свом значењу и компоненту са смислом очекиваности одликују се пресупозиционом или стилском маркираношћу и носе у себи скривено одрицање, негацију. Тако се искази са лексемама наведеног типа могу разматрати и као начини реализације дубинске негације. Присуство дубинске негације у њима одражава се на правила употребе и интерпретације експлицитних средстава негације у исказу са таквим лексемама.

2.0. Лингвистичке и ванлингвистичке услове у којима назначени типови лексичких јединица реализују смисао очекиваности, као комуникативну, ванјезичку категорију⁴, могли бисмо одредити као ситуације у којима се актуелизује опозиција нереализованог, а очекиваног садржаја у односу на реализовани садржај, да би се на одговарајући и стилски начин исказали сложени когнитивни и прагматички садржаји. То се на језичком, пропозиционом плану „избора алтернатива” реализује не само као супротност него и као одрицање.

2.1. У досадашњој српској и руској лингвистичкој литератури појам очекиваности помиње се у вези са неким појавама у језику, а у србистици је овом појму посвећен обиман и исцрпан рад М. Ковачевића у вези са проблемом експективних зависних реченица и синтагми с предлогом *уместо* (*место, наместо*).⁵ Ковачевић наведене јединице доводи у везу са супротним реченицама и са значењем супротности која се заснива на контрасту реализованог и очекиваног садржаја. Овакав тип супротности аутор означава термином „експективност”, преузетим из србистич-

⁴ У вези са оваквим ванјезичким категоријама има се у виду онтологијска класификација која се разликује од унутар језичке категоризације. Унутар ове прве не јављају се ограничења лексичке спојивости нити се јављају класе јединица са формално реализованим граматичким значењем, него се граматичка значења остварују као „скривене граматичке категорије”, као „криптотипи”. Унутар језичке категоризације јављају се ограничења лексичке спојивости и јављају се класе јединица са формално израженим граматичким значењем („отворене граматичке категорије” или „фенотипи”). Међутим, и за једне и за друге типове граматичких категорија веома је важна семантичка спојивост заснована на заједничким општим семама јединица које се повезују на синтагматском и синтаксичком плану (Булигина, Шмељов 1997: 35).

⁵ У раду је дат историјат изучавања синтагми и зависних клауза с предлогом *уместо* (*место, наместо*) у србистици; затим се утврђује њихово значење и функција замењивања, па и значења супротности (Ковачевић 1997: 21–23). О експективности као „ексептивном” односу између формализованог и кореференцијалног конституента у вези са проблемом синтаксичке кореференцијалности исп. Васић 1998: 79–86.

ке литературе (Ковачевић 1997: 25). Термин „експективност” употребио је М. Радовановић, такође у вези са падежним конструкцијама девербативних именица с предлогом *уместо* и везничким елементом *уместо да*, констатујући да се супротност наведеног везничког елемента заснива на пресупозицији типа експективност. „Пресупозиција типа експективност”, по Радовановићу, „најчешће се ту односи на друштвеним конвенцијама предвиђене облике понашања који се у одређеним ситуацијама унапред очекују, но ... обавезно изостају” (Радовановић 1977: 135).

2.2. Смисао експективности, очекиваности⁶, код оба наведена аутора, разматра се само у вези са синтагмама и клаузама одређеног типа, чији је заједнички елемент у површинској структури лексичка јединица *уместо* (*место*, *наместо*). „Експективно значење као значење неоствареног очекивања у српском језику увијек имају синтагме с приједлозима *мјесто*, *умјесто* и *намјесто*... Значење експекције примарно је значење и зависнослужених реченица с везницима *умјесто да* и *умјесто што*” (Ковачевић 1997: 29).

Тако се експонентном смисла очекиваности у исказима наведеног типа може сматрати лексичка јединица *уместо* и њени варијантни облици. На овакву „специфичну улогу предлога као својеврсног површинског сигнала одређене врсте базичног реченичног значења”, односно као „комбинаторичне варијанте дубинског везничког елемента” указује М. Радовановић (1977: 145), а ми бисмо ову специфичност проширили и на већ истакнуте типове лексике (на партикуле, кванторске речи, параметарске придеве и на неке лексичко-семантичке групе глагола), зато што се и они јављају као сигнали базичног реченичног значења очекиваности.

3.0. Лексичке јединице као експоненти смисла очекиваности реализују пресупозиционе компоненте значења и представљају својеврсне „кондензаторе” сложених комуникативних садржаја. За правилну интерпретацију ових садржаја није довољно утврдити само граматичке карактеристике лексичких јединица и њихових конструкција, него се мора одредити смисао и улога њихових пресупозиционих компонената значења.⁷

⁶ Даље у раду уместо термина „експективност” употребљаваћемо, у истом значењу, углавном термин „очекиваност”, јер се овај термин домаћег порекла уклапа у номенклатуру домаћих термина за појаве на истој равни, типа: намера, циљ, узрок, супротност, одрицање и сл.

⁷ „Интерпретацију реченичних кондензатора ... одређује и инхерентна лексичка семантика остварених језичких јединица, односно спој двеју или више инхерентних лексичких семантика које чине дати исказ” (Радовановић 1977: 144). Нарочито су занимљиви случајеви у којима се у функцији „кондензатора”

3.1. Сложени смисао очекиваности код предлога, партикула и глагола наведеног типа остварује се обавезно уз елементе смисла одрицања, негације, којом се одриче реализација очекиваног садржаја. Очекивани садржај, који носе у свом сазнању учесници комуникације, не мора бити унапред установљен, предвиђен неком нормом и сл., него може бити установљен у самој ситуацији комуникације на основу знања о ситуацији. Он се јавља у опозицији према реализованом садржају који се најчешће исказује потврдном формом исказа. Међутим, у комуникативном фокусу налази се очекивани садржај било да је експлициран у форми исказа (предикације) или у виду семантичке компоненте неке лексичке јединице у исказу. Овакву његову рематску позицију сигнализира присуство експлицитне или имплицитне негације, чије ћемо опште карактеристике, битне за реализацију смисла очекиваности, представити у даљем излагању.

3.1.1. Одрицање или негација јесте деривационо семантички оператор који се односи на елеменат у позицији комуникативног фокуса, при чему овај оператор, не само да истиче његову комуникативну релевантност, него истовремено образује нове елементе значења. Улога овог оператора зависи од тога да ли се реализује као опште (модално) или као делимично (диктално) одрицање (Шатуновски 1996: 64).

Модалним одрицањем негира се модална компонента значења, глаголска компонента са смислом '(ја знам да) нешто јесте, постоји (у стварности)' (исп. Петар је *отпутовао* : Петар *није отпутовао*). У случају дикталног одрицања у фокусу је само нека од компонената која је подређена предикату, а која може припадати и његовим аргументима, и она подлеже сфери деловања негације (Петар *није отпутовао* (до града *аутомобилом*) него је *отишао* (пешке)) (исп. Шатуновски 1996: 68).

Оптимални услов за реализацију негације јесте постојање две алтернативе, што се у језичкој употреби постиже сужавањем броја алтернатива. Ово сужавање може бити реализовано у форми супротстављености (*Дошао је Петар, а не Марко; Петар не спава, него учи*). При томе негирани делови конструкције „одбацују” а потврдни делови „одабирају” једну од могућих или очекиваних алтернатива. Употреба потврдне или одричне форме условљена је комуникативно-прагматичким циљевима (Шатуновски 1996: 63).

дубинске предикације јављају глаголи у позицији доминирајуће предикације исказа (гл. типа *остати, задржати се, сачувати се, опстати*), а на неке појаве површинског остваривања дубинске негиране реченице у вези са употребом глагола из семантичке класе „психолошког динстанцирања”, типа: *спасти се, клонити се, осигурати се* и сл., указао је М. Радовановић (1977: 149).

Постоји разлика у броју могућих алтернатива између модалног и дикталног одрицања. При модалном одрицању садржаја '(ја знам да) (нешто) јесте, постоји (у стварности)' јавља се само једна алтернатива '(нешто) није'. Свако диктално одрицање може имати и по правилу има већи број алтернатива (Ако нешто није црвено, може бити жуто, плаво и сл.; Ако није дошао Петар, могао је доћи Марко, Павле и сл.). Зато се код овог одрицања могу појавити аномалије у погледу правилне интерпретације остварености алтернативе, мада у већини случајева постоје сигнали који отклањају аномалије (исп. Шатуновски 1996: 70).

3.2. У реализацији дубинског делимичног (дикталног) одрицања предлози, партикуле и глаголи, са компонентама смисла очекиваности, у исказима одређеног типа функционишу и као средства за ограничавање броја алтернатива, а и као сигнали за правилну интерпретацију негираних садржаја и за отклањање могућих аномалија.

4.0. Сложени категоријални смисао очекиваности другачије се реализује код квантификатора и параметарских придева типа: *мало, много, ретко, често, сав, цео, мали, велики, леп, ружан* и сл. Овај смисао реализује се у асертивним компонентама њиховог значења. Зато се начин системске реализације смисла очекиваности код овог типа лексике може представити на нивоу површинске семантике у области простирања одређеног квантитета или својства. Лексеме наведеног типа, које обично чине антонимијски пар, исказују малу/велику количину или мали/велики степен својства. Искази са лексемама овог типа актуелизују не информацију о количини/степену нечега него информацију да је квантификована множина мања/већа од уобичајене, нормалне или да се својство појављује у мањем/већем степену од уобичајеног, очекиваног, нормалног. Само постојање квантификоване множине или степенованог својства реализује се у пресупозицији исказа (исп. Булигина, Шмељов 1997: 201).

4.1. Област простирања квантитета или својства код лексема наведеног типа разбијена је на три зоне, па се у вези са њиховом употребом јављају три алтернативе: 'више од норме', 'средња вредност, норма', и 'мање од норме'. Компоненте смисла очекиваности реализују се у тачки семантичког простора 'средња вредност (својства), норма' која је имплицитно присутна код лексема наведеног типа, као полазна, апсолутна вредност. Тако се смисао очекиваности остварује и као устаљена мера, норма за нешто што је уобичајено, нормално, као полазна мера у пољу простирања одређене квантификације или својства. Квантификатори и придеви наведеног типа функционишу у антонимијским паровима актуелизујући мању/већу количину или мањи/већи степен својства од уоби-

чајене, очекиване мере, па реализују не само значење супротности него и значење одрицања. Уз компоненте категоријалног смисла очекиваности лексеме наведеног типа реализују и прагматичке компоненте типа 'што је недовољно' или 'што је претерано', што исказима са оваквим јединицама даје и извесну стилску обојеност (исп. Шатуновски 1996: 69). Истраживање је показало да се чланови антонимијског пара са смислом 'мање од уобичајеног, нормалног' одликују већим степеном рематичности и јачом стилском обојеношћу (исп. Булигина, Шмељов 1997: 202–203).

4.2. Квантификативна оцена исказана речима наведеног типа даје се у односу на претпостављену норму, а не у односу на било коју полазну меру, што компонентама категорије очекиваности у речима наведеног типа даје апсолутнију вредност (исп. Булигина, Шмељов 1997: 204).

5.0. Овакве и сличне лексикализације показују да се садржаји типа 'очекиваности' због своје актуелности, а и због своје комплексности, исказују, стављају у фокус комуникације лексичким, а не граматичким средствима. Зато карактеристике категорије очекиваности, као „скривене граматичке категорије” са сложеним значењем, можемо и морамо тражити и анализирати у лексичким, а не у граматичким јединицама одређеног типа. На основу чињенице да лексички експоненти ове категорије реализују и смисао супротности и одрицања, категорију очекиваности можемо сматрати и као посебан, иако скривени вид, исказивања наведених садржаја дубинске семантике.

5.1. Имплицитно присуство негације у квантификаторима и придевима са смислом очекиваности може се показивати и нарочитим карактеристикама експлицитне негације у исказима са јединицама овог типа. Особености се испољавају и на формалном и на семантичком плану, што се мора имати у виду и у лексикографском и у граматичком приступу овом типу лексике.

5.1.1. Тако нпр. негација уз параметарске придеве, који примарно исказују негацију нормалног, очекиваног својства, нема функцију одрицања него прецизирања својства на скали. Искази типа: *Он није висок*, *Он није ружан* не негирају својство као такво, не потврђују дисјункцију алтернатива ('Он је ниског или средњег раста'), ни „средњу, нормалну меру раста”, него прецизирају именована својства на скали померајући их према супротном делу скале и сужавајући њихов дијапазон близу средње вредности, близу норме. Негирани придеви реализују смисао свог антонимског пара, али не и степен његовог својства, па исказ: *Он није висок* значи 'Он је низак (али не претерано, прекомерно)', а исказ: *Он није ружан* значи 'Он је леп (али не сасвим)'.

5.1.2. Померање квантитета неког својства према норми, а не према крајњим тачкама скале остварује се и другим граматичким и лексичким средствима, облицима компаратива: *виши/ружнији човек*, или префикс-салним лексемама: *повисок/поружан човек*, нпр. Које ће средство бити употребљено у некој ситуацији зависи не само од степена испољености датог својства, него и од комуникативно-прагматичких потреба, при чему се употребом одричних облика од одговарајућих потврдних постижу нарочити прагматички ефекти. Да би се указало на реализацију средње, нормативне вредности, на нормални, очекивани степен својства, неопходно је одрицати обе „крајње” алтернативе, оба крајња степена својства исказана антонимијским паром придева: *Он није ни низак ни висок, У собу је ушао човек ни леп ни ружан* и сл. (исп. Шатуновски 1996: 70).

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан I, 1995: Апресян Ю. Д., *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Избранные труды, том I, „Восточная литература”, Москва.
- Апресјан II, 1995: Апресян Ю. Д., *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Избранные труды, том II, „Языки русской культуры”, Москва.
- Булигина, Шмельов 1997: Булигина Т. В., Шмелев А. Д., *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, Школа „Языки русской культуры”, Москва.
- Васић 1998: Васић Вера, *Синтаксичка кореференцијалност*, Јужнословенски филолог LIV, Београд, 79–86.
- Ковачевић 1997: Ковачевић Милош, *Експективне зависне реченице*, Српски језик 1–2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 19–30.
- Радовановић 1977: Радовановић Милорад, *Именица у функцији кондензатора*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/2, Нови Сад, 81–160.
- Стојановић 1996: Стојановић Смиљка, *Бинарне релације посесије у енглеском и српскохрватском језику*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд.
- Фелешко 1995: Фелешко К., *Значење и синтакса српскохрватског генитива*, Матица српска, Вукова задужбина и Орфелин, Нови Сад–Београд.
- Шатуновски 1996: Шатуновский И. Б., *Семантика предложения и нереперентные слова*, Школа „Языки русской культуры”, Москва.

Stana Ristić

THE CATEGORY OF EXPECTATION IN SOME GRAMMATICAL AND LEXICAL ITEMS

Summary

This paper deals with the realization of the category of expectation, as a covert grammatical category, in the components of meaning of the functional and content words of the type: *samo, ne; osim, sem, umesto; malo, mnogo, retko, često; veliki, mali, lep, ružan; ostati, zadržati se, sačuvati se, opstati* and alike. The research has shown that the lexical items afore mentioned also appear to be the exponents of the reduction of the complex communicative content with the sense of expectation, opposition and denial.

The category of expectation is realized by means of the particles, prepositions and the verbs of the given type in the presuppositional components of meaning representing down-graded predications of a deep semantic structure. The quantifiers and the adjectives of a given type reveal the complex sense of the category of expectation in the assertive components of meaning in a semantic field of a particular quantification or characteristic.

Deep structure negation is realized by means of the utterances containing lexical items of a given type whereas the lexical items with the components denoting the sense of expectation appear both as the devices for limiting the number of the alterantive partial (dyctal) negation as well as the signals for the proper interpretation of the negated contents.